

КОМПАРАТИВІСТИКА

УДК 821.161.2.09-3 Старицький М.=
821.162.1.09-3 Сенкевич Г.

МАРЦЕНІШКО Вікторія Олександрівна,
кандидат філологічних наук, викладач
кафедри української літератури та
компаративістики Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
martsenishko@ukr.net

**«РЕЦЕПЦІЯ – ВІДПОВІДЬ» ЯК ОБ'ЄКТ ІМАГОЛОГІЇ: ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ
«ВОГНЕМ І МЕЧЕМ» – МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ «БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ»**

Компаративні студії посідають в сучасному українському літературознавстві одне з чільних місць, з плином часу їх вагомість лише поглиблюється. Тема взаємодії культур, пограниччя, кресів широко представлена в польському й українському літературознавстві. Формування літературної «відповіді» на іноземну рецепцію у просторі внутрішньої літературної полеміки має широкий ідеологічний, психологічний, етнокультурний виміри. Для українських письменників рубежу ХІХ – ХХ століть актуальною постає проблема розмежування «свого» / «чужого», увиразнення «свого» й відокремлення його від «чужого» (сусіднього). Відтак увага концентрується на представниках української школи в польській літературі, а також на романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». У творі Г. Сенкевича репрезентовані протилежні візії демонічної України й сакральної Польщі, що стали основою тривалих стабільних структур колективної свідомості. Українська реакція на роман «Вогнем і мечем» зумовила появу цілої низки творів (у тому числі – трилогії М. Старицького «Богдан Хмельницький»), що повинні були впливати на власне національне самоствердження.

Ключові слова: імагологія, дискурс, рецепція, відповідь, стереотипи, міф, імідж, образ, контакти, діалог, полеміка.

Постановка проблеми. Дослідження уявлень сусідніх народів один про одного, котрі сформувалися в процесі тривалих контактів між ними, сьогодні є одним із перспективних напрямів історико-культурних досліджень, здатні постановкою загальних проблем і їхнім спільним вирішенням об'єднати вчених різних спеціальностей – літературознавців, істориків, фольклористів і т.д. Дослідник Л. Горизонтов наступним чином пояснює необхідність вивчення стереотипів, зокрема етностереотипів: «Вони (стереотипи. – В.М.) не тільки відображають, нехай в переломленому вигляді, реалії, але і формують переконання, керують вчинками людей, навіть впливають на прийняття політичних рішень здатних змінювати дійсність. Сам феномен переломлення несе у собі унікальну інформацію про ментальність епохи. У той же час існує тенденція до колекціонування стереотипів, котра обмежується їхньою реконструкцією без належної інтерпретації. Зрештою, такого роду ігри інтелектуалів служать укоріненню і пропаганді традиційних кліше, сприяють їхньому вторгненню із минулого в сьогоднішній день, а зовсім не викоріненню, як нерідко декларується» [1, с. 39].

Доба романтизму в Європі відзначається інтенсивним процесом формування націй, тому в центрі пошуків романтиків, особливо слов'янських, постійно перебувала проблема кристалізації національної ідентичності, котра для української стала стрижневою у творчості багатьох письменників. Процес формування національної ідентичності в літературі розглядається з перспективи бінарної опозиції «свого» та «чужого», яка в

сучасній науці є засадничою для висвітлення проблем індивідуальної, колективної, національної ідентичностей тощо. Майже тисячолітній досвід офіційних стосунків українців і поляків (на превеликий жаль, в основному конфліктний), бажання утвердити національну ідентичність спричинили появу і функціонування серед народів стійких етнічних стереотипів. Відомий культуролог Гасан Гусейнов сформулював проблему так: «До важливого шару суспільного самоусвідомлення належить «образ (постать) іншого». У кризові моменти історії, коли власна культурна традиція в уявленні людей підірвана, образи «чужих» («чужинних») культур, усвідомлено або ні, набувають особливого сенсу та ваги під час кризи і переосмислення своєї національно-культурної ідентичності» [2, с. 137]. Формування національної ідентичності найчастіше перебуває в полі зору історичної науки, однак з першої половини XIX століття виразником суспільних настроїв була література, саме вона відображала процес формування національної ідентичності. Саме ці причини зумовили наш інтерес до зазначеної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес, пов'язаний із питанням національного сприйняття, має свою історію. Якщо спочатку дослідники лише фіксували і систематизували факти національного взаємсприймання, то надалі накопичений матеріал дав можливість реконструювати та детально проаналізувати образи (чи іміджі) окремих народів і етносів. На основі цього у XX ст. в світовій науці сформувався специфічний напрям – імагологія, що сприяло появі масштабних досліджень структури і природи національних образів, міфів, стереотипів (Пітер Бернер (США), Александр Дуту (Румунія), Даніель-Анрі Пажо (Франція), Франко Мерегаллі (Італія)).

Уперше термін «етнічний стереотип» був застосований американським журналістом Уолтером Лімпаном у 1922 році, ним означали певні впорядковані схематичні, культурно детерміновані «картинки світу в голові людини», для економії зусиль при сприйнятті різних соціальних об'єктів та явищ, а також захисту певних культурних цінностей, позицій та норм [3, с. 81 – 82]. Розглядаючи етнічний стереотип як структурний елемент етнічної самосвідомості, сучасні дослідники стверджують, що «етностереотип – це узагальнений, емоційно насичений образ етнічної групи або її представників, створений історичною практикою міжетнічних відносин. Відображаючи прагнення людей до збереження позитивної етнокультурної ідентичності, етнічний стереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи» [3, с. 98]. Передусім не можна оминати дискусійну на сьогодні проблему істинності, адекватності всіх етнічних образів. Більшість дослідників наголошує на тому, що будь-який стереотип вважається істинним, оскільки він завжди віддзеркалює якісь властивості суб'єкта стереотипізації – тієї групи, серед членів якої ці уявлення поширені. Схильність до творення міфологічних стереотипів притаманна всім людям, усім спільнотам, оскільки в основі такого підсвідомого міфотворення (стереотипотворення) лежить бажання спільноти захищати себе, зберегти свою ідентичність, підтримувати багатоманіття життєвих форм.

Сукупність оціночних суджень про інші народи може бути як позитивного, так і негативного плану, залежно від історичного досвіду взаємодії цих народів, від характеру їхнього етнічного співжиття. Добре знаюмо серед конфліктологів є теза, що найгостріші конфлікти виникають у середовищах, члени яких відчувають свою близькість один до одного. Тобто, чим менше обидві спільноти знають одна про одну, тим менше залишається в кожній із них місця для негативних почуттів до іншої. «Ця теза може видатися правдоподібною, – зауважує сучасний дослідник, – якщо зважити, що в польському суспільстві негативний образ українця є дуже стійким. Негативні стереотипи в ставленні одних націй до інших були досить стійкими. І в основі їх лежали не так щоденні умови життя, а радше історична пам'ять про старі кривди» [4, с. 148]. Відповідно, враховуючи багатолітній досвід спілкування українців і поляків, можна стверджувати, що диспозиція у формі «ми – вони» як негативного, так і позитивного характеру є однією зі складових українсько-польських стереотипів.

Для українських митців на рубежі віків загостреного звучання набуває проблема розмежування «свого» і «чужого», увиразнення «свого» та відокремлення його від сусіднього. Відповідно, це трактувалося як здатність відстояти культурну незалежність України, вивести її з тіні меншовартості, сформованої певною мірою колоніальним статусом. Не даремно українські дослідники звертаються до польської романтичної і поромантичної літератури, оскільки знаходять в ній джерело стійкості міфічного мислення про Україну, стабільність і тривалість певних структур колективної свідомості. Відтак увага українських авторів концентрується на представниках української школи в польській літературі, а також на романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича.

Прагнення редагувати польський імідж України було для української літератури межі століть однією із перманентних тенденцій, котра слугувала значним стимулом самовдосконалення української літератури. Також це стало важливим імпульсом виникнення українсько-польського літературного діалогу, стимулювало українських митців активно долучатися до літературного обговорення українського іміджу.

Мета статті – з'ясувати факти й фактори впливу української історичної літератури (зокрема трилогії Михайла Старицького «Богдан Хмельницький») на формування багаторівневої єдності – імагологічного дискурсу в українсько-польському літературному діалозі.

Виклад основного матеріалу. Роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» справив помітний вплив на історіографічну концепцію М. Старицького. Докладніше про цей твір у контексті українсько-польських літературних дискусій про спільне минуле пише Г. Грабович [5, с. 157 – 179], інші дослідники звертають увагу на опозицію українського письменника щодо відомого твору польського колеги [6, с. 126, с. 129; 7, с. 642]. Однак докладніше творчі стосунки письменників не з'ясовані, тому таке завдання залишається актуальним, адже в українському літературознавстві вплив роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» на прозу М. Старицького, зокрема і на трилогію «Богдан Хмельницький», сприймається як очевидна даність. Так, В. Поліщук з цього приводу зазначає: «Концепцією української історії та її героїв, викладеною в трилогії «Богдан Хмельницький» (і однойменній драмі), Старицький, звичайно ж, підтекстом опонував передовсім польському письменникові Г. Сенкевичу та відповідним концепціям його роману «Вогнем і мечем» [6, с. 128 – 129]. На думку дослідника, «письменник [Старицький М. – В.М.] хотів «зіграти» на контроверсійності й реалізувати ряд своїх мотиваційних задумів, зокрема і щодо причин початку війни між українцями й поляками, явно полемізуючи з відповідними постулатами роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» [6, с. 217].

Я. Поліщук в унісон твердить, що «історична трилогія Г. Сенкевича вплинула на задум роману-трилогії Старицького «Богдан Хмельницький» («Перед бурею», «Буря», «Біля пристані», 1894 – 1897). Ці твори були своєрідними антиподами, контроверсіями трактування тих самих історичних подій (Хмельниччина та занепад Речі Посполитої)» [8, с. 44]. І хоч вести мову про обізнаність М. Старицького з романом Г. Сенкевича, як і з іншими його творами, можна лише здогадно, проте така ймовірність дуже висока.

Письменницький епістолярій дає чимало матеріалу для з'ясування кола інтересів письменника, зокрема читацьких зацікавлень. Один із листів М. Старицького до Панаса Мирного засвідчує, що белетрист стежив за творчістю Г. Сенкевича: «Єсть у Сенкевича розповідок «Янгол» – теж малюється безпомічність сироти, але зовсім другого змісту ... Оцей розповідок, та «Побідний Бартьо», та «Старий ліхтарник» вважаються критикою за найкращі з дрібних речей Сенкевича» [9, с. 585 – 586]. Цей епістолярний фрагмент підтверджує, що українські письменники, зокрема й М. Старицький, читали в оригіналі польські тексти, обговорювали їх, а також могли дискутувати з ними, наприклад, на сторінках власних художніх творів. Тому О. Матушек, зважаючи на те, що вперше роман польського письменника було надруковано в газеті «Слово» з травня 1883 до березня 1884 року, стверджує таке: «Напевно, першим з українських авторів відреагував на роман